रत्नागिरी जिल्हयातील मासेमारी व्यवसायातील सध्यस्थिती आणि भवितव्य

डॉ. ए. आर. कांबळे(जगतकर), मार्गदर्शक समाजशास्त्रविभाग, न्यू कॉलेज,कोल्हापूर
श्रीमती अर्चना शिवदास, संशोधक विद्यार्थी,समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

मासेमारी हा मानवाचा फार पुरातन काळापासून चालत आलेला एक व्यवसाय आहे व छंद आहे. आदिमानव अन्न मिळविण्यासाठी इतर प्राण्यांच्या शिकारीबरोबरच जलाशयातील माशांची शिकार करीत असावा. ही शिकार करण्याचे निरनिराळे प्रकार त्याच्या अनुभवावर अधारित असावेत जाळे टाकून मासे पकडणे, याची माहिती मानवास पुरातन काळापासून असावी. ईजिप्तमध्येही पुरातन काळापासून मासेमारी होत असावी असे काही प्राचीन शिलाचित्रांवरुन दिसून येते. या चित्रात ‘टिलापिया’ नावाचे मासे जाळयात पकडले जात असतानाचा देखावा आहे. भारतात सुमारे चार हजार वर्षापूर्वीच्या काळातही मासेमारी अस्तित्वात हाती. असे सिंधू खोऱ्यातील मोहे—जो—दडो येथील मातीच्या भांडयावर महसीरसारख्या माशांची व ते पकडण्यासाठी वापरलेल्या गळांची चित्रे आढळतात.

कोकणात शेती या व्यवसायाबरोबर मासेमारी हा एक महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. कोकण किनापट्टीवरील लोकांचा हा प्रमूख व्यवसाय म्हणून ओळखला जातो. कोकणाला लाभलेला विशाल समुद्रकिनाऱ्यामुळे येथे मासेमारी व्यवसायाचा मोठया प्रमाणात विकास झालेला दिसून येतो. मस्त्योद्योगाचा व्यवसाय अनादिकालापासून जगात सर्वत्र अस्तित्वात आहे व यावर कोटयावधी लोक आपली उपजीविका करत आहेत निरनिराळया भौगोलिक प्रदेशात समुद्रकिनारी मासेमारी हा व्यवसाय उपजिविकीचे साधन म्हणून केला जातो. तर देशाच्या आर्थिक विकासाला मजबूतीकरण करुन देण्याचे परकिय चलन मिळवून देणारा एक व्यवसाय आहे.

मासेमारीचे स्वरुप:

अन्नधांन्या बरोबर मासे हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. याशिवाय अन्न म्हणून माशांचा वापर ही मोठा आहे. तेथे पाहता भारतातील मत्स्य व्यवसायाचे विभाजन दोन गटात केले जाते.

१) नद्यांमधून केली जाणारी मासेमारी
२) समुद्रात केली जाणारी मासेमारी

भारतात दरवर्षी साधारणपणे २९ लक्ष टन मासे पकडले जातात. त्यातील १८ लक्ष टन मासे समुद्रातून मिळाविले जातात. तर ११ लक्ष टन मासे नदी तलाव यातून मिळविले जातात.

रोजगार निर्मिती आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचे साधन म्हणून मत्स व्यवसायाकडे पाहिले जाते.

याशिवाय अन्न म्हणून मांशाचा वापर मासे पकडणे, प्रक्रिया करणे, माशांची उपलब्धता आणि मासे खारविणे, सुकविणे त्याचबरोबर भारतातील मत्स्य व्यवसायाचे विभाजन दोन गटात केले जाते.

१) नद्यांमधून केली जाणारी मासेमारी
२) समुद्रात केली जाणारी मासेमारी

मासेमारी व्यवसायाची पार्श्वभूमी : मासेमारी परंपरागत पूर्वापार चालत आलेली एक क्षेत्र आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात मासेमारी हा महत्त्वपूर्ण आर्थिक क्रिया आहे.

माशांचे मानवी जीवनामध्ये आणि अन्न उत्पादनामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. मासेमारी ही मानवाची संस्कृती पौराणिक व्यवसाय मच्छिमार समाजाची ओळख आणि कलेचा विषय आहे. अंशत हा मानव सागराकडे एक आकर्षण चिरंतनचा दृष्टीने पाहत असल्याने त्यात प्रामुख्याने मासेमारी ही प्रोटीन युक्त अन्न आणि आर्थिक उत्पन्न यासाठी केली जाते. तसेच प्रोटीनयुक्त आणि आर्थिक उत्पन्न यासाठी केली जाते. तसेच प्रोटीन युक्त आहाराची मागणी जागतिक स्तरावर वाढत आहे. कारण आहाराविषयी जागृती वाढली आहे. शिवाय मत्स्य खाण्यात सातत्याने वाढ होत आहे.

जगात विविध प्रकारच्या ३,२०,००० हून जास्त मत्स्यजाती आढळून येतात. ४१० दशलक्ष वर्षापूर्वी समुद्रामध्ये माशांचा जाती तयार झाल्या.

जगातील मत्स्य व्यवसायः—जगातील मत्स्य उत्पादनात चीन, थायलंड, इंडोनेशिया, ब्राझील, भारत, फिलापाईन्स, जापान, पेरु, चिली, मलेरिया, बांग्लादेश, युनायडेड स्टेटस रशिया इत्यादी देशांचा समावेश होता. अन्न कृषी संघटनेच्या मते जगात २००४ —०५ मध्ये ९७ दशलक्ष टन मत्स्य उत्पादन आहे. त्यापैकी सागरी मासेमारी उत्पादन ८५.८ दशलक्ष टन भूजल मासेमारी उत्पादन ९.२ दशलक्ष टन इतकी आहे. जगात चीनचा मासेमारी व्यवस्थापन २००२ च्या आकडेवारीनुसार तिसरा क्रमांक लागतो. तर भारताचा ७ वा क्रमांक लागतो. चीनमधील मत्स्यउत्पादन ९० टक्के सागरी आणि भूजल मत्स्य उत्पादन १० टक्के इतकी आहे. ४७ त्मचवतज ते २०१० ते २०३० पर्यंतच्या वर्षाचा उंदाज वर्तविला आहे. त्यामध्ये मध्ये २०१० सालचे मत्स्यउत्पादन ८६ दक्षलक्ष तर २०३० मध्ये हे मत्स्य उत्पादन ८७ दशलक्ष टन इतके आहेत.

भारतातील मत्स्य व्यवसायः भारताला ७५१७ किमी लांबीचा सागरी किनारा लाभलेल असून खाऱ्या, निमखाऱ्या व गोडया पाण्याखाली मासेमारी चालते. भारतातील ६ मोठी बंदरे व १३८ मासे उतरविण्याच्या केंद्रावर मोठया प्रमाणावर मासली उतरविली जाते. त्यामुळे भारत हा एक महत्त्वाचा मत्स्य उद्योग व मत्स्यसंवर्धनाचा देश म्हणून ओळखला जातो. जगातील मत्स्य जैविक विविधतेपैकी १० टक्के मत्स्यविविधता आपल्या देशात आढळते. म्हणूनच आपण मासेमारीकडे आर्थिकदृष्टया महत्त्वाचा उद्योग म्हणून पाहतो. भारताच्या अर्थकारणात फार मोठा सहभाग मत्स्य उद्योगाला आहे आणि त्याचे मुख्य कारण म्हणजे आज या व्यवस्थापात २००३ च्या आकडेवारीनुसार जवळ — जवळ १५ दशलक्ष लोक पूर्णवेळ किंवा अर्धवेळ गुंतलेले आहेत.

भारतातील सर्वाधिक मत्स्य उत्पादन घेणारी आंध्रप्रदेश, आसाम, केरळ, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र,ओरिसा, तामिळनाडू, उत्तरप्रदेश आणि पश्चिम बंगाल इत्यादी राज्ये आहेत. त्यामध्ये महाराष्ट्र राज्याचे सागरी मत्स्य उत्पादनामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. भारताचे सन २००४—०५ मध्ये मत्स्य उत्पादन ६३.०४ लाख टन झाले. त्यामध्ये सागरी मत्स्य उत्पादन २७.७९ लाख टन व गोडया पाण्यातील मत्स्य उत्पादन ३५.२५ लाख टनाने वाढले.

महाराष्ट्रातील मत्स्य व्यवसायः मत्स्य व्यवसाय हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून ओळखला जातो. रोजगार निर्मिती व परकीय चलन मिळवून देण्यात मत्स्य व्यवसायाचा फार मोठा हातभार लागतो. महाराष्ट्र राज्यातील मत्स्य संपत्तीचा असणारा नैसर्गिकसाठा भारताच्या अर्थव्यवस्थेत मोठी भूमिका बजावत असतो. सागरी उत्पादनात तिसरा व गोडया पाण्यातील मत्स्य उत्पादनात ९१ वा क्रमांक असणाऱ्या महाराष्ट्रात लाभलेला ७२० कि. मी. लांबीचा किनारा आणि ७,११,५९२ चौ. मी या खंडातर्गत क्षेत्र विविध प्रकारच्या मत्स्य संपत्तीने परिपूर्ण आहे. याशिवाय ६००

कि.मी. तासाचे क्षेत्र ३,०९,५५७ हे तलाव आणि जलाशय ८०,००० हे चे निमखात्या पाण्याचे क्षेत्र महाराष्ट्रात लाभले आहे.

महाराष्ट्रातील, ठाणे, बृहन्मुंबई, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग या जिल्हयात गोडया आणि खाऱ्या पाण्यातील मासेमारी चालते. त्यापैकी गोडया पाण्यातील एकूण मत्स्य उत्पादनापैकी ६० टक्के मत्स्य उत्पादन बृहन्मुंबई आणि ठाणे मधून मोठया प्रमाणात मिळते आणि रायगड रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग येथील सागरी किनारपट्टीवरील मत्स्य उत्पादन ४० टक्के एवढी आहे. १९९५ ते २००४ या दशकाचा विचार केला तर आपले सरासरी उत्पादन ४२,८९८५ दशलक्ष टन यावर पूर्णपणे स्थिरावलेली दिसते.

रत्नागिरी जिल्हा: रत्नागिरी जिल्हयाला १६७ कि.मी. लांबीचा सागर किनारा लाभला असून परकीय चलन मिळवून देणारी कोळंबी फार मोठया प्रमाणात सापडते. सागरी किनाऱ्यामुळे येथे खाऱ्या व निमखाऱ्या पाण्यातील मत्स्य शेतीला पोषक असे वातावरण आहे. महाराष्ट्राच्या या जलक्षेत्रातून मिळणारा मानवी लागेल. या भागाचे जगाच्या नकाशावर जैविक विविधतेमुळे एक वेगळेच स्थान पटकावलेले आहे. जिल्हयात सुमारे १०४ मासेमारी खेडी असून मच्छिमारांची संख्या ६,७,६१५ एवढी आहे. त्या सर्व लोकांचा उदरनिर्वाह मासेमारी व त्या संबंधीत व्यवसायावर चालतो. जिल्हयात एकूण सुमारे १४ हजार ८१६ कुटुंब ही प्रत्यक्ष सागरी मत्स्य व्यवसायावर उपजिविका करतात सागरी व्यवसाय क्षेत्रात जिल्हयात ८० मच्छिमार सहकारी संस्था आहेत.

जिल्हयांचे सध्याचे सागरी मत्स्योत्पादन २०१०—११ ते ९५,५९० मेट्रिक टन असून २०१३—१४ मध्ये १ लाख ६ हजार इतके मत्स्य उत्पादन होते.या मच्छिमारी धंदयात उपयुक्त अशी छोटी मोठी बंदरे आणि खाडया असल्यामुळे मच्छिमारी हा व्यवसाय मोठया प्रमाणावर केला जातो. या ठिकाणच्या व्यवसाय मोठया प्रमाणावर केला जातो. या ठिकाणच्या मासळीला जपान आणि पश्चिम आशियांची देशांकडून मागणी असल्यामूळे बरेच परदेशी चलनही मिळते या धंदयात जिल्हयातील किनारपट्टी लगतच्या गावातील बऱ्याच कुटुंबाची उपजीपिका अवलंबून आहे.

जिल्हयात एकूण २ हजार ५१६ यांत्रिक १ हजार ५६३ बिगरयांत्रिक अशा एकूण ४०७९ मच्छिमारी नौका आहेत. समुद्रात प्रत्यक्ष जावून मच्छिमार नौकांनी समुंद्रातून पकडून आणलेली मासळी, किनाऱ्यावर असलेल्या जिल्हयातील बंदरावर उतरविली जाते. रत्नागिरी जिल्हयात एकूण ४८ मासे उतरविण्याची केंद्रे आहेत. या बंदरातून मासेमारी मोठया प्रमाणावर चालते. त्याच बरोबर तेथील लोकांसाठीचा एक रोजगार आणि महत्त्वाचा आर्थिक उद्योग व परकिय चलन मिळवून देणारा हा व्यवसाय आहे.

रत्नागिरी जिल्हयातील मच्छिमारां समोरील आव्हान आणि सध्यस्थिती :महाराष्ट्राचा समुद्रकिनारा हा देशातील हा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि महाराष्ट्राच्या सागरी समृध्दीत अव्याहत भर घालणारा किनारा आहे. राज्यातील कोकणचा कंठमणी शोभेल असा समृध्द आणि नैसर्गिक सौदर्यांची उधळण करणारा किनारा हे राज्याच्या अनके वैशिष्टयापैकी एक आहे. या सागर किनाऱ्यामुळे मच्छिमारी हा राज्याचा महत्त्वाचा व्यवसाय असून या व्यवसायावर हजारो महत्त्वाचा व्यवसाय असून या व्यवसायावर हजारो मच्छिमार अवलंबून आहेत.

सागरीकिनारी झपाटयाने झालेल्या व होत असलेल्या मानवी वस्तीमुळे बांधकाम व्यावसायिक जमीन संपादनासाठी या तिवरांच्या बेटांचा नाश करण्यात आला. त्यामुळे माशांची आश्रय स्थानेच नष्ठ झाली. परिणामी सध्यपरिस्थितीत मत्सोत्पादन घटत गेले आहे. मासळीचे उत्पादन घटण्याचे आणखी एक कारण, माशांच्या प्रजोत्पादनाकाळात

मासेमारीवर बंदी असून ही होणारी मासेमारी माशांच्या या प्रजोत्पादनाच्या काळात काही मच्छिमार आपल्या नावा आणि यांत्रिक पडाव घेऊन मासेमारीसाठी समुद्रात जातात व मासेमारी करतात. तसेच समुद्राचे होणारे प्रदुषण याचा परिणामी प्रजोत्पादन घटते व शेवटी मच्छिमारांचेच मोठे नुकसान होते. सरकारने ठरवून दिलेल्या हद्दीबाहेरच मासेमारी केली पाहिजे. त्यांनी सरकारने ठरवून दिलेल्या हद्दीबाहेरच मासेमारी करणे आवश्यक आहे. पण ट्रॉलर अनेकदा किनारपट्टीजवळील समुद्रात मासेमारी करतात व हमरी तुमरी होत असते.तसेच गुजरात, गोवा, कर्नाटक या राज्यातील मच्छिमारांच्या बोटीचे महाराष्ट्राच्या सागरी हद्दीत अतिक्रमण होत. असल्याने तणावाचे प्रसंग निर्माण होत असतात. ही सर्व परिस्थिती लक्षात घेता मच्छिमार समाजाने मच्छिमारी व विक्री यामध्ये नवे तंत्रज्ञान व नवी कौशल्ये आत्मसात करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष:

१. मासेमारी करणाऱ्या बोटीचा ताफा कमी करणे.
२. सागरी प्रदुषण नियंत्रणासाठी जनजागृती आवश्यक आहे.
३. तिवरे व पाणथळ किनाऱ्याचे संवर्धन काळाची गरज आहे.
४. अंडी घालण्याच्या हंगामातील मासेमारी बंदी प्रबोधनाची आवश्यकता आहे.
५. खोल समुद्रातील मासेमारीस मर्यादित प्रोत्साहन विविध कार्यक्रमाचे आयोजनातून मस्त्य संवर्धन आणि जतन नैसर्गिक पर्यावरण संतुलनासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.
६. मासेमारीच्या जाळयांच्या आसाचे आकारमान वाढवणे.

संदर्भसूची:

१. बाळ द.बा., देशमुख नंदिनी, महाराष्ट्राची सागरी मत्स्यसंपत्ती, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
२. जिल्हा आर्थिक आणि सामाजिक सांख्यिकी समालोचन (ऑगस्ट २०१४) कार्यालय.
३. कर्ला मच्छिमार को. ऑपरेटिव्ह सोसायटी लि. (चेअरमन) (२०१२) संस्थेचा वार्षिक अहवाल.
४. अर्थ सांख्यिकी संचनालय जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (२०१५—१६) महाराष्ट्र शासन मुंबई.